

Н. Б. БУРДО, М. Ю. ВІДЕЙКО

Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області

В 1981 р. Буго-Дністровський загін Причорноморської експедиції Одеського Археологічного музею АН УРСР дослідив залишки значно зруйнованого ранньотрипільського поселення у с. Тимкове Кодимського району Одеської області.

Поселення відкрито у 1952 р. А. Л. Єсипенко, який відзначив наявність тут пам'ятки черняхівського часу¹. При обстеженні села у 70-і роки культурний шар виявити не вдалося, тому вважали поселення знищеним будівельними роботами.

Ранньотрипільське поселення розміщене в центрі села на першій, досить високій надзаплавній терасі струмка. Територія поселення забудована. При обстеженні площі зафіксовано окремі ділянки непошкодженого культурного шару, а також залишки ранньотрипільських жител у вигляді площадок. На цих невеликих ділянках проведено охоронні розкопки. Під час будівництва верхній шар ґрунту знято на 0,3—0,4 м, а подекуди й більше, в результаті чого знищено повністю черняхівське поселення й більшу частину ранньотрипільського.

Під час досліджень закладено три розкопи.

Розкоп I — на місці зруйнованої майже повністю площадки № 1 площею 20 м². Залишки її у вигляді нашарування обпаленої до червоного кольору обмазки залягали під шаром дерну потужністю 10 см. Обмазка з домішкою полови потріскалася на уламки розміром 15×15×7 см, верхня частина заглажена, на нижній зрідка траплялися відбитки колотого дерева, орієнтовані в одному напрямку. Найбільша потужність нашарувань 0,5 м.

В розрізі зафіксовано шар гумусу; обмазка, розвали двох посудин та окремі фрагменти кераміки; знову обмазка, фрагменти кераміки, світло-жовтий суглинок. Всі знахідки з житла № 1 з слідами повторного випалу, тому більшість кераміки деформовано. За межами житла № 1 знайдено скупчення виробів та заготовок з м'яких порід каменю.

Всього в житлі № 1 виявлено близько десяти розвалів різних посудин, три жіночі статуетки, п'ять стільців до них, модель житла, виготовлену з глини з рослинною домішкою, кам'яні та крем'яні знаряддя праці, кістки тварин.

На схід від першого житла розбили розкоп II в, якому відкрито житло № 2 (рис. 1). Залишки житла розміром 6×6 м перекривав шар дерну 10 см. Східну частину житла зруйновано ямою № 1, що за знахідками датується IV—V ст. н. е. і, певно, має відношення до черняхівського поселення. Залишки житла № 2 мають вигляд монолітного завалу з обпаленої глини, що розтріскався на шматки різного розміру. Товщина обмазки 10—15 см. Глина, за винятком окремих конструкцій, має рослинну домішку. На основному шарі обмазки подекуди простежено аморфні шматки глини — можливо, залишки верхнього нашарування, що не збереглося. Обпалення будівельних залишків рівномірне, сильне, окремі місця обпалено до стану шлаку. Колір площадки від жовтого до цегляного.

В центральній частині площадки на підвищенні прямокутної форми виявлено залишки відкритого вогнища розмірами 1×1 м, виготов-

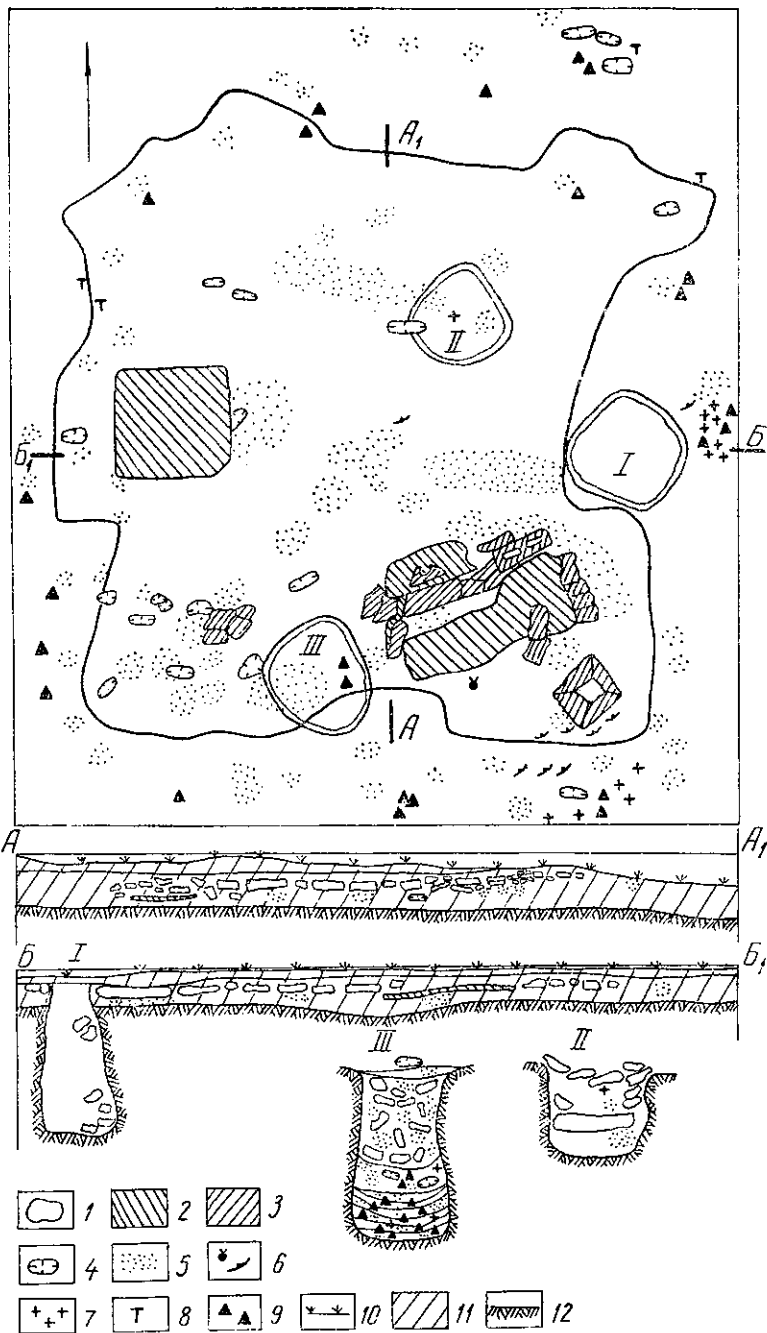

Рис. 1. Загальний план та розрізи житла № 2 і господарських ям № I—III:

1 — обмазка; 2 — черинь; 3 — залишки вогнищевої споруди і сховищ; 4 — каміння; 5 — кераміка; 6 — статуетки та стільці; 7 — кремій; 8 — тесла; 9 — кістки тварин; 10 — чорнозем; 11 — культурний шар; 12 — материк.

леного з глини без домішок. Конструкція розстрікалася на окремі плитки товщиною 3—4 см.

Під час зачистки в шарі обмазки знайдено окремі фрагменти кераміки, а у південній частині — розвали двох посудин. Під обмазкою виявлено більшість знахідок, насамперед, кераміки — як розвали, так і цілі посудини.

Якщо верхня частина обмазки була старанно заглажена, то на нижній подекуди зустрічалися відбитки дерев'яних конструкцій, орієнтованих на північ.

Після зняття шару обмазки на всій площі житла розчистили розвали і цілі посудини, що містилися окремими групами, а також рештки інтер'єру першого поверху житла: складну вогнищеву споруду з глини, залишки глиняних сховищ для сипучих продуктів, дві ями — господарську та вогнищну. Залишки добре збереглися, що дало можливість реконструювати не лише самі споруди, а й увесь інтер'єр в цілому.

У південно-східній частині житла відкрито споруду, інтерпретовану як відкрите вогнище складної конструкції. Вона складалася з череня,

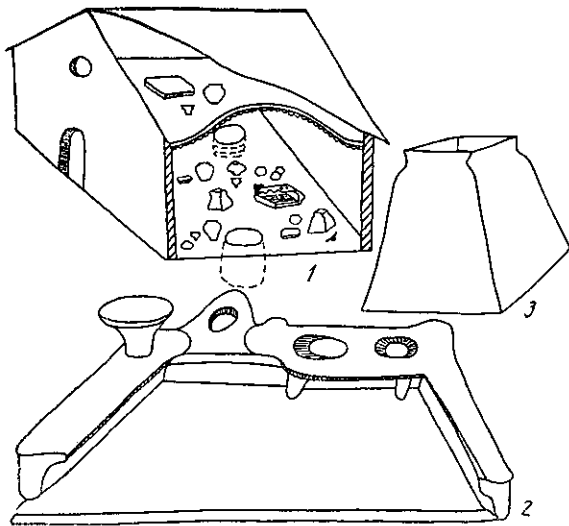

Рис. 2. Реконструкції житла № 2 (1), вогнищеві споруди в житлі № 2 (2) та сховища з житла № 2 (3).

ня, виготовленого з глини без домішок, який розтріскався на невеликі плити товщиною 5 см (черень намазувався на земляну долівку) і припічка, що оточувала черень з трьох боків (рис. 2, 1). Припічок з глини з рослинними домішками мав товщину близько 10, висоту 20 см. В ньому зроблено фігурні вирізи для невеликих посудин, знайдених поруч. Крім того, припічок мав підставку, був прикрашений рогоподібними виступами; окремі частини конструкції спиралися на масивні ніжки (рис. 2, 2).

Поблизу вогнища відкрито два сховища для сипучих речовин, виготовлені з глини. Одне з них, порівняно непоганої збереженості, було прямокутне в плані (30×30 см) заввишки близько 40 см. Стінки його трохи похилі до середини, вінця увігнуті (рис. 2, 3). Товщина стінок сховищ до 1 см.

Привертає увагу факт виявлення в районі вогнищної споруди і сховищ переважної більшості предметів культу, що походять з розкопу II — антропоморфних статуеток, стільців до них.

Підлога житла позначена лише заляганням розвалів посудин та зернотерками. Товщина культурного шару в межах житла не перевищувала 15—20 см.

Після зняття завалу обмазки виявилось, що до конструкції житла входили дві ями — № 2 і 3 (рис. 1).

Яма № 2 округла в плані, діаметром 1,2 м, стінки прямі. Верхню її частину заповнено брилами обмазки, фрагментами посудин, що стояли поруч з ямою. Під завалом відкрито розвал грушоподібної посудини з обгорілим зерном. Заповнення ями злисте, світло-сірого кольору — дуже добре відділялося від стінок. На глибині 0,5 м від рівня, з якого впущена яма, залягав суцільний шар обпаленої глини товщиною 20 см, ретельно заглажений зверху. На зворотному боці цієї конструкції відбитків дерева не зафіксовано, тоді як на брилах обмазки, що заповнювали верхню частину ями, їх багато. Під шаром обмазки і до дна ями (на глибині 0,9 м від рівня підлоги) заповнення дуже насичене попелом. Тут знайдено розвал кухонного горщика. На підставі вищенаведених даних можна уявити процес заповнення ями № 2.

Можливо, яма з початку використовувалася як місце для попелу — тоді й утворився перший шар з розвалом посудини в ньому. Потім господарі житла переобладнали яму під відкрите вогнище, заглиблене на 0,5 м від рівня підлоги, з потужним черенем, який добре

акумулював тепло. Внаслідок використання ями як вогнища у ній нагромаджувався попіл, який, очевидно, періодично вибирали і зсипали в іншу яму (№ 3). Під час загибелі житла яма була остаточно заповнена обмазкою міжповерхового перекриття, внаслідок чого тут утворилася западина, помічена ще при розчистці площадки.

Яма № 3 (рис. 1) розташовувалася поблизу вогнищевої споруди у південно-східному кутку житла діаметром 1 м і також була перекрита обмазкою. До глибини 1,1 м заповнення ями складалося з цієї ж таки обмазки, розвалу товстостінного горщика і фрагментів кераміки та каміння. Все це було перемішане з пухким, світло-сірим ґрунтом. У нижній частині ями чітко простежувалися окремі пласти попелу з вуглинками, знайдено велику кількість кераміки (в тому числі розвали посудин) та інший матеріал.

Кераміка з ями кращої збереженості, ніж з підлоги житла. Вона не зазнала інтенсивного повторного обпалення і зберегла ще сліди лискування. Колір кераміки чорний, світло-брунатний. Цікаво, що кераміка, зібрана на рівні підлоги, внаслідок обпалення (повторного) має колір від коричневого до червоного, тоді як окремі екземпляри з чорними ділянками поверхні.

Порівнюючи кераміку з ями № 3 і з підлоги житла можна дійти висновку, що більша частина кераміки у Тимковому виготовлялася з чорною поверхнею, на якій чудово вирізнявся інкрустований білою пастою орнамент. Своє чорне забарвлення кераміка втратила під час пожежі в будівлі. Це не стосується кераміки, що одразу виготовлялася брунатного або червоного кольорів. Наведені спостереження становлять певний інтерес, бо свого часу різницю в кольорі кераміки площадок і напівземлянок розглядали як одну з хронологічних ознак.

На глибині 1,2 м у ямі виявлено фрагменти кухонної кераміки із зашипами по всій поверхні. Фрагмент миски, прикрашеної заглибленим орнаментом, з профарбуванням червоною вохрою знайдено на глибині 1,8 м. Крім кераміки, в ямі виявлено велику кількість кісток тварин, крем'яних відщепів, розколотих зернотерок, що свідчить про господарський характер ями. Разом з вогнищевою спорудою, що знаходилася поруч, вона становила напевне, єдиний комплекс. Навколо житла, в межах розкопу II, простежено культурний шар товщиною 0,2 м з кістками тварин (чого в межах житла не було), фрагментами кераміки, уламками статуеток.

На підставі матеріалів, одержаних під час розкопок житла № 2, проведено його реконструкцію (рис. 2, 1).

Виходячи із залягання будівельних залишок, будова напевно була двоповерховою. Перший поверх мав земляну долівку, на якій споруджено вогнище та сховище (рис. 2, 1—3), стояв посуд, лежали зернотерки; поблизу вогнища — статуетки на стільцях. Нижче рівня підлоги впущено ями № 2 і 3 — вогнищеву і господарську. За час існування житла рівень земляної долівки підвищився приблизно на 0,2 м і, як зазначалося вище, культурний шар майже не містив кісткових залишок, які викидалися до ями № 3.

Перший поверх під час загибелі будинку був повністю завалений обмазкою — залишками міжповерхового перекриття, що одночасно правив і за підлогу другого поверху. Міжповерхове перекриття складалося з дерев'яної основи, відбитки якої частково збереглися на нижньому боці обмазки, та шару нанесеної на цей настил глини із домішкою половні. Останній ретельно заглажений зверху, і таким чином становив вже підлогу другого поверху. На другому поверсі розміщувалося відкрите вогнище, розставлялася кераміка. Кожен поверх мав власну систему опалення. Нижній — більш потужну, що складалася з вогнищевої споруди і обігрівальної ями № 2. Вхід до першого поверху знаходився, мабуть, із західного боку — це єдине місце, навпроти якого не розставлено групи посудин. Розміщення великої кількості посудин на підлозі першого поверху створює враження, що їх розстав-

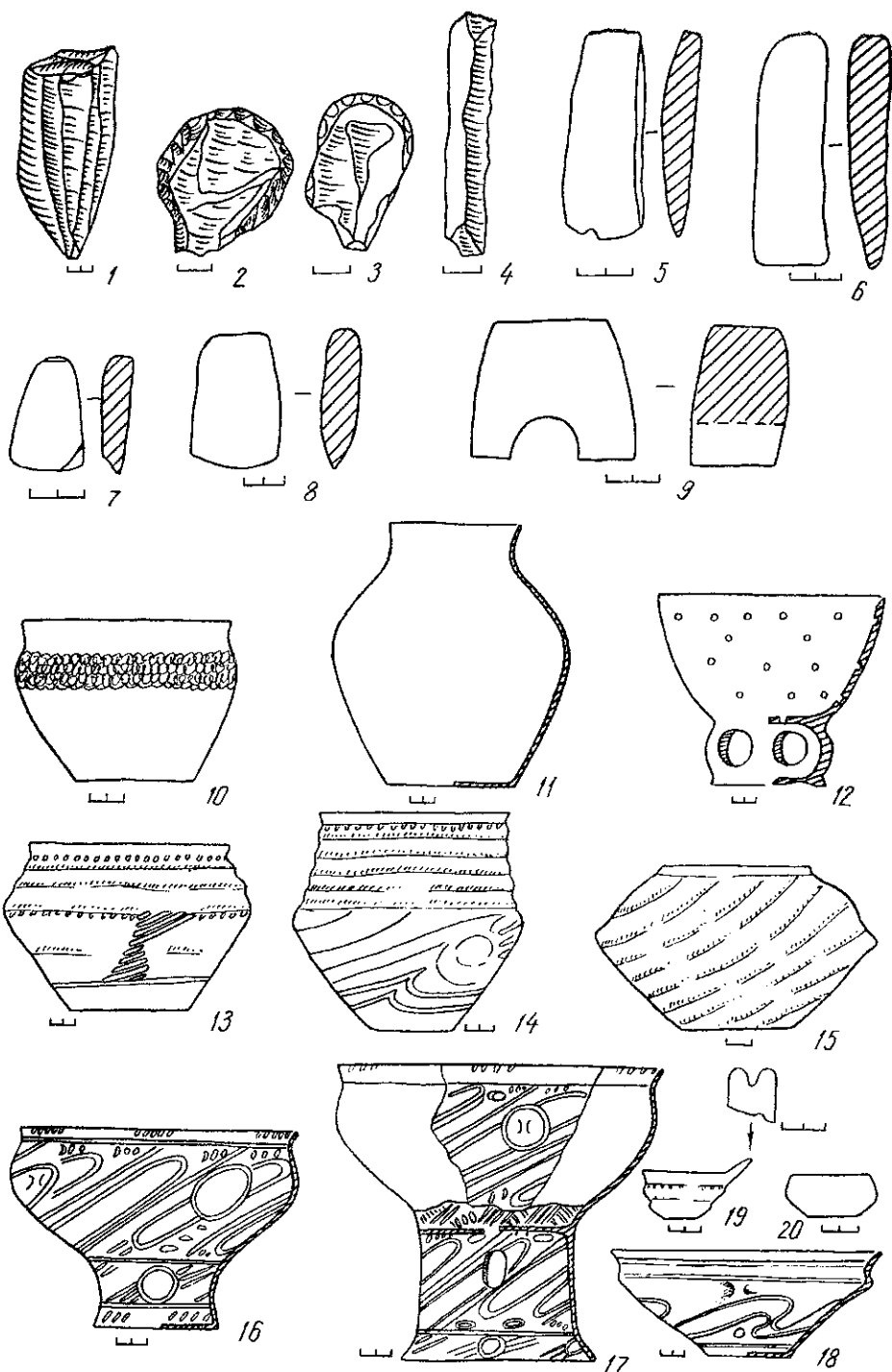

Рис. 3. Матеріали з поселення Тимкове:

1-9 — знаряддя праці (1-4 — кремень; 5-8 — сланець; 9 — камінь); 10-12 — кухонна кераміка; 13-20 — столова кераміка.

лено відповідно до вимог якогось ритуалу, і зовсім не враховувалась зручність пересування в межах житла. Можливо, це був ритуал спалення будівлі. Проте подібні висновки вимагають додаткової перевірки на багатьох об'єктах. Перший поверх з його господарським обладнанням, можливо, був робочим приміщенням, другий — житловим.

Розкоп III закладено на північ від розкопу II з обох боків гли-

бокого будівельного котловану, в стінах якого виявлено культурний шар, досліджений на площі 24 м². Гумусований чорнозем був насичений фрагментами кераміки, крем'яними знаряддями та відщепами, кістками. Будівельних залишок не виявлено.

Обстеження та шурфовки проведено на вільній від забудови площі поселення, проте культурного шару не виявлено.

Незважаючи на погану збереженість будівельних залишків, поселення Тимкове дало великий і різноманітний матеріал.

Знаряддя праці виготовлялися з кременю і різних порід каменю. Крем'яний інвентар нечисленний — призматичні пуклеуси, пластинки (деякі з кутовою заполіровкою), скребачки округлої форми на відщепках, відбіиники, відщепи, сколи. Кремій дністровський, сірого та чорного кольору. З твердих порід каменю виготовлено обушок свердленої сокири, кілька заготовок сокир, зернотерки і розтиральники. З кремністого сланцю у розкопі III (виявлено глиби цієї сировини) виготовлено долота і тесла (рис. 3, 1—9).

Виробничий інвентар поселення Тимкове подібний до знарядь праці не лише з Олександрівки та Слобідки Західної, а й інших ранньотрипільських поселень.

Найчисленнішою є колекція тимківської кераміки, що нараховує близько 2500 фрагментів та понад 100 реставрованих або реконструйованих посудин.

Керамічний комплекс складається з двох основних груп посудин: кухонного та столового. Посуд обох груп має в глині домішку шамоту і добре випалений.

Кухонну кераміку можна виділити лише типологічно, бо за технологічними показниками вона практично майже не відрізняється від столової.

Основні форми кераміки — горщики різних розмірів, зерновики, кулясті посудини, фруктовниці, цідилки. Горщики оздоблено защипами або насічками у один — чотири ряди (рис. 3, 10), защипним або колосковим орнаментом по всьому тулубі. Зерновики за формою подібні до горщиків але значно більших розмірів, мають підлощені вінця і шийку, тулуб прикрашено пальцевими розводами. Знайдено чимало посудин з кулястим тулубом, циліндричною шийкою (рис. 3, 11), в основі якої іноді один ряд пальцевих защепів. Кухонні «фруктовниці» різняться від столових гіршою обробкою поверхні та відсутністю орнаменту. Унікальною є «цідилка» на антропоморфному піддоні (рис. 3, 12).

Столовий посуд за формами і орнаментациєю різноманітний (рис. 3, 13—19). Основні його форми: горщики, кубки, округлотілі посудини, грушоподібні посудини, кришки, вази, фруктовниці, миски, черпаки. Орнамент виконано заглибленими та врізними лініями, штампом різних типів, канелюрами — у різноманітних комбінаціях, в поєднанні з інкрустацією білою пастою, червоною фарбою, лискуванням.

Горщики заввишки від 8 до 40 см мають невисокі, відігнуті вінця, злегка підкреслені плічка. Орнаментовані вони канелюрами, штампом, заглибленими лініями, що доповнювалися наліпами або вушками-ручками (рис. 3, 13).

Кубки подібні до горщиків, але мають високу канельовану шийку. Орнаментувалися кубки так само, як і горщики (рис. 3, 14).

Округлотілі посудини невеликі, з невисокими вінцями, вушками або їх імітацією на плічках. Поверхня гладка або канельована (рис. 3 15).

Грушоподібні посудини висотою 10—30 см з невисокими, похилими до середини вінцями, плавним профілем, мають високий (до третини висоти) піддон. На згині тулубу розміщалися вушка або їх імітація. Для орнаментациї використано практично усі прийоми, крім фарбування (рис. 4, 2). Кришки виготовлялися, ймовірно, у комплекті з грушоподібними посудинами, оформлялися в єдиному з ними сти-

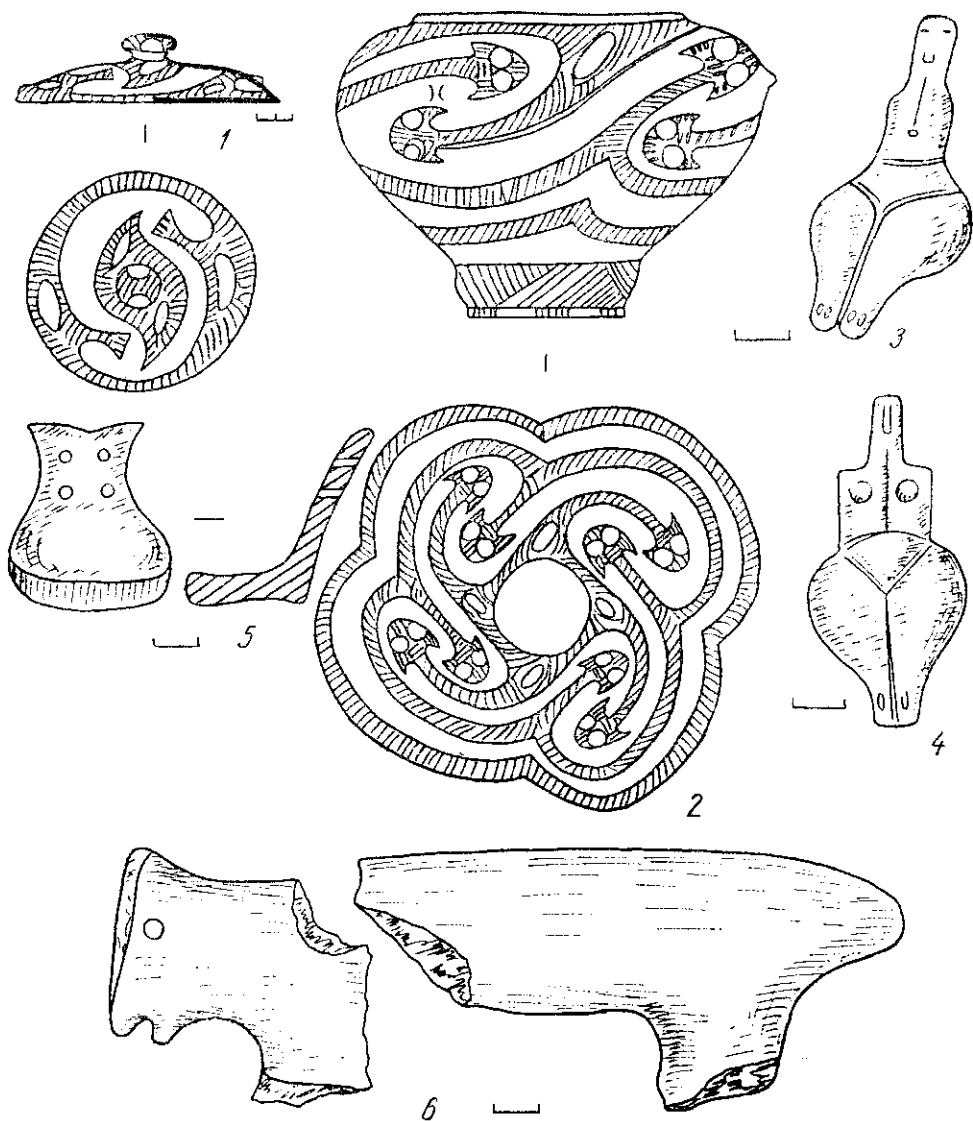

Рис. 4. Матеріали з поселення Тимкове:
1-2 — столова кераміка; 3-6 — пластика.

лі. Візерунок кришки був продовженням орнаментальної композиції посудини (рис. 4, 1).

Вази мають профіль мисок з відігнутими вінцями та зрізано-конічний піддон. На плічках розміщувалися вушка. Орнамент виконувався заглибленими лініями, інкрустованими білою пастою, вільні місця підлощені або заповнені червоною фарбою (рис. 3, 16).

Фруктовниці подібні за профілем верхньої частини до ваз, піддон мають циліндричний, з розтрубом унизу. У піддоні робилися округлі вирізи. Крім фруктовниць з плавним профілем, знайдено кілька екземплярів гостроріберних посудин. Орнамент нанесено тими ж прийомами, що й на вазах (рис. 3, 17).

Миски мають плавний профіль, на плічках іноді вушка. Орнаментовані так само як і вази та фруктовниці. У однієї миски дно пофарбоване (рис. 3, 18).

У житлі № 2 виявлено невеличку мисочку з тонкими стінками та підлощеною поверхнею (рис. 3, 20). Подібну мисочку, але масивнішу та з грудкуватої глини, з слідами кіптяви всередині, знайдено в житлі № 1. Черпаки представлено численними уламками ручок, овальни-

ми або плоскими в розрізі, тулуб деяких з них прикрашено канелюрами (рис. 3, 19).

До окремої групи слід віднести дві великі товстостінні грушоподібні посудини з домішкою крупнотовченого шамоту в тісті. Поверхня старанно заглажена, місцями підлощена. Тулуб повністю орнаментовано заглибленими лініями і елементами врізаного орнаменту.

Колекція ранньотрипільської кераміки з поселення Тимкове завдяки значній кількості цілих посудин має важливе значення для вивчення орнаменту. Орнаментальні композиції складено за хрестоподібною схемою відповідно до форми поверхні, на яку наносилися (рис. 4, 2).

Керамічний комплекс Тимкове за складом в цілому подібний до комплексів сусідніх ранньотрипільських поселень Олександрівки та Слобідки-Західної.

Привертає особливу увагу культовий інвентар (рис. 4, 3—6), зокрема невеличкий вівтар, виготовлений з глини з домішкою половини, що за формою нагадує пізньотрипільські моделі жител, але без ніжок. Вхідну частину прикрашено стилізованими голівками бичків, а платформу вівтарика поділено навіл перетинкою заввишки 5 мм (можливо, зображення пари биків). Крім того, знайдено дев'ять цілих і десять фрагментованих жіночих статуеток. Виготовлені вони з глини із домішкою дрібнотовченого шамоту, старанно обпалені до жовтого кольору. Фігурки виконано у схематично-натуралістичному стилі і належать до типу «С» за класифікацією А. П. Погожевої² (рис. 4, 3—4). Стільці до статуеток виготовлено з тієї ж самої глини, що й самі фігурки. Частина спенок стільців виконана у зооморфному стилі. Деякі прикрашено насічками і отворами (рис. 4, 5); один великий стільчик має ніжки.

Вивчення матеріалів, одержаних під час розкопок ранньотрипільського поселення Тимкове, дає можливість дійти ряду висновків.

Зазначимо високий рівень житлобудування, що свідчить про наявність у ранньотрипільських майстрів значного досвіду і навичок у спорудженні будівель. Останні поступалися спорудам пізніших етапів лише розмірами, але мали практично таку саму конструкцію.

Виходячи з того, що матеріали поселення Тимкове мають повні аналогії у Олександрівці, воно може бути датоване, як і остання, часом Докукутені III — Трипілля А, але пізніше середини цього етапу.

Тимкове відноситься до олександрівської локальної групи ранньотрипільських поселень у межах річчї Дністра та Південного Бугу. Однією з особливостей цієї групи слід вважати, ймовірно, наявність у керамічному комплексі окремих архаїчних елементів — кераміки з зашипами по всьому тулубі, колосковим орнаментом, особливої групи посуду з елементами врізаного орнаменту. Своєрідність полягає у поєднанні таких матеріалів з матеріалами розвинутого ранньотрипільського керамічного комплексу, що створює враження наявності кількох хронологічних горизонтів³. Після виявлення трьох поселень з таким набором ознак можна говорити про існування саме локальної групи ранньотрипільських поселень у районі Олександрівки. За наявністю у керамічному комплексі відносно більшої кількості архаїчних елементів поселення Тимкове є найранішим у даній групі, порівняно з Слобідкою-Західною та Олександрівкою.

Вивчення одержаних матеріалів, а також нові польові дослідження дадуть змогу повніше і ґрунтовніше визначити місце ранньотрипільського поселення Тимкове у Олександрівській групі, а також місце даної групи в ранньому Трипіллі в цілому.

Раннетрипольское поселение Тимково в Одесской области

Резюме

В статье опубликованы материалы раскопок раннетрипольского поселения в с. Тимково Кодымского района Одесской области, где были исследованы остатки построек и культурного слоя.

Полученные данные позволили реконструировать одно из жилищ как двухэтажную постройку и воссоздать частично его интерьер. Необходимо отметить высокий уровень домостроительства в Тимково, что характерно для раннетрипольских памятников этого района.

Тимково может быть датировано временем Докукутени III — Триполье А и отнесено к Александровской локальной группе раннетрипольских поселений. Одной из особенностей Александровской группы следует считать, очевидно, наличие в керамическом комплексе отдельных архаичных элементов наряду с материалами развитого раннетрипольского комплекса. Поскольку, керамической инвентарь тимковского поселения насчитывает относительно большее количество изделий с архаичными чертами, чем материалы Александровки и Слободки-Западной, его можно считать в настоящее время наиболее ранним в данной группе.

¹ Єсипенко А. Л. Кам'яна сокира з селища Важний. — МАСП, 1959, № 2, с. 153—155.

² Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1971, с. 1—28.

³ Збеневич В. Г. Періодизація і хронологія раннього Трипілля. — Археологія, 1980, т. 35, с. 15.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, Г. В. ОХРІМЕНКО

Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся

В результаті розвідок, проведених на Волинському Поліссі за останні роки Г. В. Охріменко, В. К. Пясецьким, О. І. Євтушенко, виявлено чимало археологічних пам'яток, зокрема і мезолітичних (рис. 1). На жаль, колекції крем'яних виробів більшості з них зібрано на поверхні. Здобуті матеріали дають можливість характеризувати культурні явища мезоліту Західного Полісся. Нижче ми розглянемо пам'ятки, що дали найвиразніші комплекси крем'яних виробів: стоянки Черськ, Лютка, Розничі, Люб'язь, Гірник, Велика Глуша, Балаховичі, Виживка. Загальною рисою, що об'єднує всі ці комплекси, є використання для виготовлення знарядь праці волинського кременю сірих відтінків, що походить з місцевих покладів.

Черськ. Стоянка розташована за 1,5 км на захід від одноіменного села Маневецького району Волинської області. На правому березі р. Стоход, поблизу її русла, є піщане підвищення площею близько 300×150 м та висотою над заплавою до 4 м, відоме у місцевого населення під назвою гора Грушвиця. В центральній частині підвищення, у видуві площею 60×100 м зібрано 1022 кременю.

Для колекції з Черська характерна пластинчаста техніка обробки кременю (рис. 2, 1—37), двоплощинні однобічні нуклеуси зі скошеними площинами та поперечною підтескою зворотного боку (рис. 2, 37). Переважну більшість знарядь виготовлено на пластинах: наконечники стріл, скребачки, різці. Серед наконечників стріл сім вербовлих на пластинах, з крутою ретушю черенка зі спинки та плоскою з черевця (рис. 2, 1—7). Знайдено сім наконечників на пластинах з черенком, нерідко злегка виділеним крутою ретушю зі спини та плоскою підтескою з черевця (рис. 2, 8—13, 15). Один маленький наконечник має круту ретуш зі спинки не тільки в районі черенка, але й по всьому краю (рис. 2, 15). Ще один черенковий наконечник не має підтески з черевця (рис. 2, 14). 9 з 15 наконечників стоянки Черськ зламані. Серед цілих — два мають вістря, оброблене крутого ретушю